

УДК [001.86 : 316.74:7 + 168.552] (100)

Євген Причепій,
Оксана Причепій

СИМВОЛ ДЕРЕВА В ПЕРВІСНІЙ КУЛЬТУРІ ТА ОРНАМЕНТАХ: структури та сакральні числа в композиціях дерева

Анотація. У статті запропоновано типологію значень символу дерева, згідно із семичленною структурою Космосу в праміфі. Автори припускають, що кількість окремих елементів дерева могла позначати цикли Венери, Місяця, Сонця і вагітності жінки.

Ключові слова: символ дерева, світове дерево, дерево життя, підземне дерево, небесне дерево, структура символів, структури орнаментів, цикли планет на археологічних артефактах та орнаментах.

Аннотація. В статье предложена типология значений символа дерева, исходя из семичленной структуры Космоса в прамифе. Авторы предполагают, что количество отдельных элементов на дереве может обозначать коды циклов Венеры, Луны, Солнца и срок беременности женщины.

Ключевые слова: символ дерева, мировое дерево, дерево жизни, подземное дерево, небесное дерево, структура символов, структура орнаментов, циклы планет на археологических артефактах и орнаментах.

The summary. In article the typology of different values of a symbol of a tree is offered, proceeding from seven-membered structures of Space in outlook of ancient people. Authors assume, that behind quantity of separate elements a tree cycles of Venus, the Moon, the Sun and term of pregnancy of the woman can be coded.

Key words: a symbol of a tree, a world (global) tree, a tree of a life, an underground tree, a heavenly tree, structure of symbols, structure of ornaments, cycles of planets on archeological artefacts and ornaments.

Актуальність проблеми. Образ дерева є одним із фундаментальних символів первісної культури людства. Виник він в епоху пізнього палеоліту і зберігся в традиційних народних орнаментах і фольклорі до наших днів. Дерево відіграло важливу роль в структуруванні Космосу, а, отже, в розумінні світу давніми людьми.

Символ має широкий спектр значень. Це насамперед “світове дерево” і “дерево життя”. Крім цього, фігурують “дерево роду”, “дерево пізнання”, “дерево смерті”, “дерево центру світу”, “небесне дерево”, “дерево нижнього світу” та ін. Водночас різні значення символу дерева дають змогу зрозуміти структури світобачення давніх людей і таким чином пізнати власне духовне коріння.

Рівень розробленості проблеми. Дослідженню символу дерева присвячений значний обсяг літератури [див. 4, т. 1, 398], однак, на наш погляд, відсутні праці, в яких би різні значення цього символу систематизувались, логічно підпорядковувались єдиній концептуальній схемі. Навіть такі широковживані поняття, як “світове дерево” і

“дерево життя”, не мають чіткого смислового розрізнення.

Метою статті є спроба вивести весь спектр значень символу дерева з концепції праміфу, показати, що в основі цього символу наявні певні структури (семичленні та двадцятичленні) і сакральні числа, за якими приховані цикли Венери, Місяця, Сонця і вагітності жінки.

Виклад основного матеріалу.

Типологія символів дерева. Дослідження символу дерева ґрунтується на концепції праміфу, суть якої докладно викладено в статтях одного з авторів [6, 7, 8]. На наш погляд, аналіз цього символу в контексті праміфу дозволяє об’єднати різні значення дерева в єдину концептуальну систему і, таким чином, дати чітке визначення кожному окремому символу.

Розглянемо основні значення символу дерева, виходячи з концепції праміфу.

Світове дерево. Важливою рисою світогляду давніх людей було ототожнення Великої Богині та Космосу. Космос уявлявся у вигляді Богині, а Богиня — у вигляді Космосу. Ця риса поєднувалась з іншою, яку умовно

можна назвати монадологізмом. Суть її полягає в тому, що давні люди в багатьох істотах (одиницях, монадах) убачали Велику Богиню. Ссавці (самки оленів, ведмедів, корови та ін.), птахи (водоплавні, пава), комахи (метелики, бабки, бджоли), восьминоги і багато інших істот уявлялися втіленнями (“епіфаніями”) Великої Богині. Нею могли бути також камінь, ріка, гора, дерево. Пізніше з появою житла і гончарних виробів це уявлення було перенесено й на останні. Вони також уявлялись у вигляді Космосу — Богині — й моделювались відповідно до цієї ідеї.

Були серед живих істот і втілення богів-чоловіків. Так, бик, роги якого нагадували Місяць, вважався втіленням бога 3 sph, орел, що ширяє в піднебессі, був епіфанією бога 5 sph, але вони представляли лише окремі, до того ж вузькі, сфери Космосу.

Епіфанії Великої Богині відрізняло те, що вони мали містити семи/восьмичленні структури Космосу. Це означає, що в них можна вирізнити чотири умовно чоловічі і три (або чотири) умовно жіночі елементи. Так, у самок ссавців, коли вони розглядалися як утілення Великої Богині (Космосу), чотири ноги позначали богів (про це свідчать змії — символи богів, що іноді зображені на ногах фігурок ссавців), а саме тіло тварин поділялось на три жіночі сфери (голова — 6 sph, середня частина тіла — 4 sph, задня — 2 sph). У зображенні комах акцент робився на восьми кінцівках. Обожнення восьминога крито-мінойцями зумовлено, очевидно, не в останню чергу тим, що він мав вісім кінцівок, які могли бути втіленням усієї вісімки богів.

Епіфанії Великої Богині, отже, повинні були відповідати вимогам семи/восьмичленної структури. Цього для моделювання Богині було достатньо. Однак для моделювання Космосу важливим було також вертикальне розташування елементів структури, яке б відповідало будові Космосу. А цій вимозі відповідали далеко не всі епіфанії. (Зокрема на фігурах ссавців неможливо передати вертикальне чергування “чоловічих” і “жіночих” сфер). Тому одні з епіфаній вживались рідше, інші — частіше. Очевидно, ті, які краще моделювали Космос, поступово набували універсального

значення, ставали широковживаними моделями. Саме такою універсальною моделлю і стало дерево, на якому зручно позначати вертикальні сфери Космосу. Слід зазначити, що, крім дерева, універсальність зберегли також світова гора (звідси походять піраміди, зіккурати, храми) та світова ріка. Пізніше такою моделлю став також горщик (ваза). На горі й горщику (вазі) можна було моделювати не тільки вертикальну структуру Космосу, а і його об’ємність.

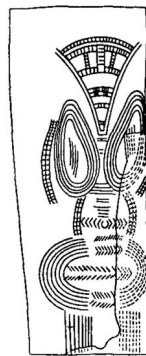
Дерево — один із базових символів світових міфологій, який наочно моделював структуру Космосу (коріння — підземелля, стовбур — наземний світ і крона — світ небесний). Ця трійка передає жіночі сфери Космосу, чоловічі сфери були досить умовними і часто не позначались.

Дереву приписується особлива роль у моделюванні Космосу. Відомий російський етнограф В. Топоров навіть вирізняє в розвитку первісної символіки так звану епоху світового дерева (тобто організованого Космосу), якій він протиставляє попередню епоху як епоху хаосу. На його думку, “ранні знакові системи, створені у верхньому палеоліті, не містять ознак такої організації Космосу, а сам образ світового дерева в цих системах відсутній” [4, т. 1, 398—399].

На наш погляд, така думка не зовсім відповідає дійсності. Аналіз первісної символіки досить переконливо засвідчує, що принципової відмінності між структуруванням Космосу у верхньому палеоліті й у пізніший період (неоліт, енеоліт) не існує. Якщо навіть символ дерева в палеоліті був відсутній (хоча,

за деякими даними, це не зовсім так), то структурування Космосу, цілком аналогічне світовому дереву в ньому, було наявне. Воно відбувалось на образі (Тілі) Богині. Тіло Богині було першою вертикальною моделлю Космосу. Про це, зокрема, свідчить так звана Моравська Богиня (Чехія), 20 тис. р. до н. е. (мал. 1).

Цей образ, вигравіюваний на кістці мамонта, виразно

Мал. 1

демонструє семи- і двадцятивосьмичленну структуру Космосу. Таким чином, думка В. Топорова про те, що символ дерева зародив ідею структурування в уявленнях давніх людей про Космос, не відповідає дійсності. Космос у вигляді Богині поділявся на сім і навіть 28 сфер іще до виникнення символу дерева. Світове дерево є лише одним із символів, що втілюють семичленний (упорядкований) Космос. Оскільки Космос є Великою Богинею, то дерево, яке моделює його, має бути подібним до жінки-богині. Тому в народних орнаментах образ дерева часто втілює риси жінки-богині, а у фольклорі отождоження дерева й жінки є звичним явищем. М. Селівачов зазначає: “Дерево життя пов’язується з жіночим сакральним зображенням, яке в міфологіях багатьох етносів уособлює праматір богів і народів” [10, 248]. Слід лише зауважити, що таке отождоження стосується як дерева життя, так і світового дерева. Останнє і є уособленням Великої Богині й Космосу.

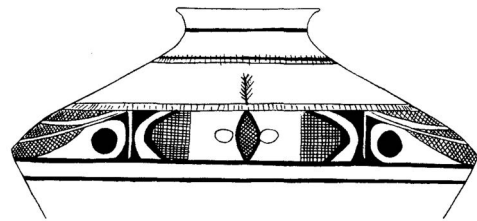
Мал. 2

Мал. 3

Дерево життя. Отже, світове дерево було втіленням семи сфер Космосу і водночас Великої Богині. Головна роль серед цих сфер належала трійці богинь, які втілювали відповідно сиру землю і вульву (2 sph), сферу життя і живіт (4 sph), планетні сфери і голову (6 sph). Усі три богині були іпостасями (щось на зразок малих копій) Великої Богині. Тому вони могли позначатись тими самими символами, що й Богиня. Це стосується й символу дерева. У трипільців іноді трапляються три дерева серед сімки символів (мал. 2) або ж чотири дерева, розташовані по колу (мал. 3). Це свідчить про те, що символом дерева могли позначати будь-яку з чотирьох богинь.

Водночас кожна з іпостасей виявляла Богиню дещо по-своєму. Найближчою ї, якщо так можна висловитись, найбільш адекватною іпостассю Великої Богині була богиня 4 sph. Ці дві богині найчастіше зображувалися в антропоморфному вигляді. Ймовірно, цим пояснюється те, що богиня 4 sph частіше за інших

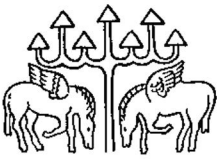

Мал. 4

богинь сімки позначалась деревом. Так, трипільці на горщиках (мал. 4), як правило, зображали дерево на 4 sph (під нею — дві вузькі та одна широка сфери).

Богиня 4 sph втілювала сферу життя Космосу і живіт Великої богині. Саме тому дерево як символ богині 4 sph є деревом життя. На підставі розглянутого стає зрозуміла тотожність і відмінність світового дерева, яке втілює Велику Богиню, і дерева життя — символу богині 4 sph. Вони близькі, оскільки життя є головною складовою Космосу. Однак сфера життя не покриває всього Космосу.

Дерево життя — копія світового дерева. Те й інше розпадається на малі сімки. Їх можна відрізнити лише в контексті інших символів. Якщо дерево зображене посередині трійки (скорочений варіант сімки) або сімки симво-

Мал. 5, 6

Мал. 7, 8

лів, то воно є деревом життя. Такі структури спостерігаються досить часто (мал. 5, 7). Те, що в центрі таких структур іноді зображена богиня (мал. 6), є зайвим аргументом на користь того, що дерево є символом богині. (Елементи семичленних структур зберігають своє значення незалежно від символів, якими вони позначені). Стовп (колона) також може бути символом дерева життя, оскільки в структурі символів він зображається в центрі (мал. 8). Стовп, розташований усередині традиційної сільської хати, є, безперечно, деревом життя. Хата в цьому випадку втілює Космос в цілому (світове дерево), а стовп, розташований між дахом (небом) і землею, символізує дерево життя. Людина повинна жити у сфері життя, в 4 sph.

Для інтерпретації символу дерева життя важливо також зауважити, що в сімці планет з 4 sph (сферою життя) співвідносилось Сонце. Саме богиня Сонця відповідала за сферу життя. Сонце і життя у світогляді первісних людей ототожнювались. Це співвіднесення сфери життя і Сонця було геніальним прозрінням первісної людини, яке ввійшло в духовний код людства. Саме тому Сонце часто зображали на дереві. Дерево і Сонце як символи життя поєднувались у єдине ціле. Тому на орнаментах народних рушників на стовбурі дерева часто зображається круг, ромб, восьмикутна зірка або ж квітка. Усе це взаємозамінні символи на позначення Сонця.

Іноді дерево зображали у вигляді ланцюжка ромбів. Тотожність дерева життя і ланцюжка ромбів зазначає М. Гімбутас [11, 222]. Про

неї можна зробити висновок з орнаменту вази з Месопотамії (мал. 9). Тут вертикальний ланцюжок ромбів, зображений посередині вази між двома кругами, можна кваліфікувати як символ богині 4 sph. Два круги навколо ланцюжка ромбів свідчать про поділ богині 4 sph на свою малу сімку. Орнамент моделює Космос, а ланцюжок ромбів можна ідентифікувати як 4 sph — дерево життя.

Деревом життя є і дерево, зображене на животі Богині, що є цілком логічним висновком з того, що живіт є втіленням 4 sph (мал. 10).

Звідси — зв'язок дерева життя з таким символом, як пупець. Останній посідає значне місце в міфології. Очевидно, що пупець Великої Богині був центром Космосу, що припадав на сферу життя. Такий висновок можна зробити з того, що в пізніших міфологіях “пупець першолюдини і є пупцем Всесвіту... І людський, і космічний пупець позначались одним словом. У країнах Південно-Західної Азії й Далекого Сходу відомо багато прикладів приурочення образу пупця Землі до храмів, святилищ, вівтарів або до тронів божества, особливо Матері-Землі” [4, т. 2. 350]. Імовірно, пізніше центр (пупець землі) міг пов'язуватись з різними божествами, зокрема і з матір'ю-землею. Але у праміфі втіленням середини Космосу (пупцем) була богиня 4 sph — богиня царства життя. Цікаво, що пупець іноді зображався у вигляді дерева. Так, на мал. 11 пупцеві надано вигляду дерева і ромба.

Символи дерева і Сонця формують понят-

Мал. 9

Мал. 10

Мал. 11

тя центра Космосу. “Найпоширенішою репрезентацією середини світу є світове дерево, однак середина світу уявлялась також у вигляді вогнища (і вогню взагалі), криниці, вівтаря, жертвовного стовпа, царського трону, сонця або іншого астрономічного тіла, що шанувалось як божество” [4, т. 2, 428]. Якщо врахувати, що вогнище і вівтар є трансформованими символами Сонця, стовп — дерева, то майже всі ці символи можна віднести до 4 sph, серединної сфери Космосу. (У наведеній вище цитаті “світове дерево”, ймовірно, варто замінити на “дерево життя”, оскільки серединою світу є саме воно). Прикметно, що етнографами зафіксовано вислів “дерево центру” [4, т. 2, 498], яке можна вважати іншим найменуванням дерева життя.

Давні греки вважали, що Сонце як серединне світило серед планет керує гармонією небесних сфер. Хоча порядок розташування мандрівних світил у них дещо відрізнявся від того, який, на нашу думку, був у праміфі (у греків перша четвірка світил мала вигляд: Місяць — Меркурій — Венера — Сонце), тоді як у праміфі — 1 sph — це Меркурій, а Місяць посідав 3 sph, однак Сонце й у них посідало центральне місце і було втіленням гармонії. Тому найвідоміший храм Аполлона, бога Сонця, в Дельфах вважався пупцем Землі, а самі Дельфи — центром Греції. Хоча Сонце в давньогрецькій міфології з богині перетворилось на бога, його зв’язок із серединою (пупцем) Землі зберігся. (Це є свідченням збереження структур попри зміну змісту елементів.)

Дерево в підземному світі. Оскільки дерево було загальним символом богині, воно могло використовуватись і на позначення богині підземелля (2 sph). Але в цьому випадку образ дерева зазнавав певної трансформації. Відповідно до природи підземелля воно

ставало кам’яним деревом. Очевидно, цим можна пояснити кам’яні діброви підземелля, з якими стикається Гільгамеш — герой шумеро-вавилонського епосу, мандруючи підземеллям:

На дванадцятім поприщі світло з’явилося,
Поспішив він, побачив камінну діброву:
Сердолік плодоносить,
Обвішаний гронами, на вигляд милий.
Лазурит пустив листя —
Також плодоносить, на вигляд приємний [5, 135].

Кам’яна квітка з уральських розповідей П. П. Бажова також є різновидом підземного дерева, а сама господиня Мідної гори, очевидно, є богинею 2 sph. Не виключено, що і ювелірні вироби, в основі яких лежить ідея дерева чи квітки, стосуються підземного дерева, адже, по суті, вони є деревами (квітами) з підземних матеріалів.

Слід однак зауважити, що не завжди підземні дерева є кам’яними. В міфологіях, які розташовували рай в підземному світі, дерева і сонце були там подібні до земних. Так, у “Енеїді” Вергілія в Елізіумі (Раю) були свої поля і діброви. Еней, відвідуючи батька в підземному світі, бачив “зелень щасливих дібров”. Цікаво однак те, що він спускався в підземелля із золотою гілкою, яку прибив до дверей на вході до Елізіуму. Значення цієї гілки з тексту не зовсім зрозуміле. Для нас очевидно, що вона є символом підземного дерева, тобто богині 2 sph.

Оскільки підземелля було царством мертвих, то й дерево могло бути причетним до смерті. Таким є дерево, що приховує предмет — джерело смерті Кошція Безсмертного. Воно знаходиться на острові за морем-океаном. Відгородженість острова і дерева водою від світу символізує їх належність до сфери підземелля.

У народних орнаментах іноді трапляються дерева, які можна ідентифікувати як символи 2 sph. Так, на орнаментах рушників у нижній частині, яка символізує другу сферу, іноді з обох боків від основного дерева зображені малі дерева (мал. 19, 29). У цьому випадку два дерева разом з центральним позначають трійку богинь другої сфери.

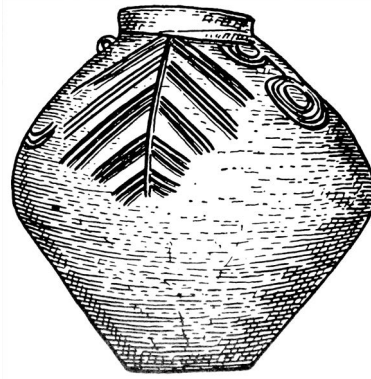
Небесне дерево. У міфології й релігії на-
вняний символ дерева пізнання. Дослідники за-
значають, що символ, подібний до біблійного
дерева пізнання добра і зла, існував у єгиптян,
шумерів та інших народів [див: 4, т. 1, 406]. На
наш погляд, цей символ пов'язаний з богинею
6 sph — богинею неба, яку в сімці сфер Тіла
Богині уособлювала голова. В давньогрець-
кій міфології її втіленням є Афіна — богиня
мудрості, що з'явилась на світ з голови Зев-
са. (Після праміфу місце Великої Богині посів
Бог-Отець, звідси такий неприродний спосіб
появи богині). Таким чином, небесне дерево
мало би бути символом дерева пізнання (муд-
рості).

У випадку, коли Космос моделюється на
світовому дереві, втіленням Неба (богині 6
sph) є крона. В деяких міфологічних сюжетах
пізнання пов'язувалось саме з кроною дерева.
Єва зірвала яблуко з крони. Один — головний
бог скандинавської міфології набирался муд-
рості, висячи на кроні дерева. Так, у “Стар-
шій Едді” він заявляє: “Знаю, висів я в гіллях
на вітрі дев'ять довгих ночей. Дев'ять пісень
узнав я від сина Бельторна... Став дозрівати я
і примножувати знання” [4, т. 1, 407].

Число 9, яке тут фігурує, стосується, оче-
видно, дев'яти небесних сфер — одного з ва-
ріантів моделювання неба при 28-членному
структуруванні Космосу. 9 сфер утворено з
8 сфер богині неба (6 sph) і однієї сфери бога
7 sph (зоряне небо). Це число також є підста-
вою для ототожнення дерева пізнання насам-
перед з богинею 6 sph. Отже, цей символ впи-
сується в структуру сімки.

Небесними деревами є також дерева, які на
артефактах зображені такими, що ростуть з
умовного неба кроною донизу. Імовірно, дав-
ні люди уявляли, що небесні дерева прикріп-
лювались до тверді небесної (зоряного неба,
7 sph). Оскільки остання була куполом, вище
якого не можна було рости, то вони спуска-
лись кроною вниз. Так можна припустити, що
на трипільському горщику (мал. 12) зображе-
не небесне дерево.

В індійському епосі “Бхагавадгіті” згаду-
ється безсмертне дерево баньян, корені якого
ростуть вгору, гілки — вниз, а листя його —
ведійські гімни. Остання прикмета цього де-

Мал. 12

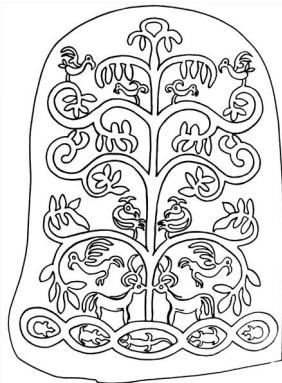
рева — ведійські гімни — дає всі підстави для
ототожнення його з небесним деревом муд-
рості, адже веди для індусів і були втіленням
мудрості.

Матеріалу про небесне дерево небагато.
Безпосередніх свідчень про його тотожність з
деревом пізнання немає. Однак поширеність
символу дерева пізнання (мудрості) серед різ-
них народів і логіка праміфу, згідно з якою бо-
гиня 6 sph (богиня-голова, втілення мудрості)
могла позначатись деревом, дають підставу
для гіпотези, що пов'язує небесне дерево з де-
ревом пізнання (мудрості).

Таким чином, чотири богині праміфу і се-
мичленна структура Космосу, а також ототож-
нення богині й дерева дозволяють типізувати
різні види символів дерева і звести їх в певну
систему.

**Структури Космосу і сакральні числа
на прикладах образів дерева різних наро-
дів.** Оскільки дерево моделювало Космос і
Тіло Богині, то воно мало містити і відповідні
структури, які приписувались їм. Попередні
дослідження археологічних і етнографічних
артефактів показали, що ці артефакти часто
містили групи однотипних знаків, якими, за
нашою гіпотезою, позначались цикли планет
і термін вагітності жінки. Тому в подальшому
аналізі дерева звернемо увагу на структури та
однотипні елементи образу (множини гілок і
листіків і т. ін.), які могли приховувати зазна-
чені величини.

Розглянемо деякі приклади образів дерева
під кутом зору моделювання ними структур
Космосу і фіксації (в окремих випадках) са-
кральних чисел.

Мал. 13

Дерево з мал. 13, що назване родовим деревом нанайців, є варіантом світового дерева. На ньому чітко вирізняються три світи: тварини в овалах моделюють підземний світ, олені — земний, крона з птахами — небесний.

Підземний світ переданий п'ятьма овалами, в яких зображені тварини. Овал, коло (круг) — символи богів, космічних сфер. Ящірка (“дракон”) в центральному овалі (під деревом) — це, безперечно, символ бога 3 sph (верхнє підземелля, гори). Дракон — досить поширена епіфанія бога гір і проваль (3 sph). Овал — його сфера.

Для тлумачення інших чотирьох овалів слід звернути увагу на симетричність, яку виявляють тварини, зображені в овалах. Звідси можна зробити висновок, що два симетричні овали можна розглядати як одну сферу. Імовірно, горизонтальна п'ятичленна симетрична структура замістила три сфери підземних богів. У цьому випадку два овали навколо центрального позначають богиню 2 sph, а два крайніх — бога 1 sph. Цю думку могла б підсилити ідентифікація тварин, оскільки певні тварини, як правило, є символами певних сфер (епіфаніями певних богів).

Дві тварини навколо “дракона” є, найімовірніше, жабами. Якщо це так, то їх можна розглядати як символ богині 2 sph. Це досить поширена епіфанія цієї богині. Згадаймо царівну-жабу з народних казок. Однак двох крайніх тварин, які є, очевидно, символами бога 1 sph, ідентифікувати не вдається. Засновуючись на трисферній структурі підземного світу та ідентифікації богів 3 і 2 sph, запропоноване тлумачення п'яти овалів як трьох сфер

підземелля видається достатньо переконливим.

Над овалами зображена сфера богині 4 sph. Вона, на наш погляд, розгорнута в малу сімку цієї богині. Стовбур дерева — богиня 4 sph, два олені — це, найімовірніше, самиці. Вони зображені такими, що народжують телят, отже, символізують богинь 2 і 6 sph сфери життя. В такому разі їхні роги є символами богів 3 і 5 sph (роги, як правило, символізують богів), а дві гілки, розташовані по боках самиць, які мовби формують великий овал сфери життя, слід розуміти як символи богів 1 і 7 sph. Звісно, така інтерпретація цих образів видається дещо гіпотетичною. Вона передбачає визнання концепції семичленної структури богів, що надає їй переконливості.

Вище 4 sph має бути сфера бога хмар і грому (5 sph — піднебесся). Її, очевидно, позначають орли — доволі поширені символи цієї сфери. (Бог 5 sph є богом хмар, грому і блискавки. Орел є його поширеною епіфанією).

Богиня неба (6 sph) позначена вісьмома симетрично розташованими гілками. Вінчає дерево овал, який символізує бога 7 sph — зоряне небо. Таким чином, тут представлена дев'ятисферна структура неба, яка утворилась унаслідок поєднання вісімки богині 6 sph (сім сфер-планет плюс одна умовна сфера самої богині неба, звідси вісім гілок) і сфери бога 7 sph — зоряного неба.

Отже, запропонована нами концепція семичленної структури світового дерева в загальних рисах узгоджується з елементами дерева нанайців.

На іншому варіанті нанайського дерева (мал. 14) внизу (під людьми і кіньми) зображені гори — сфера бога 3 sph, дерево, люди й коні, розміщені в центрі, утворюють сферу життя (4 sph). “Духи” належать до небесної сфери. Привертає увагу те, що “духів” дев'ять, що відповідає попередньо розглянутій концепції дев'ятисферного неба. Прикметним також є тотожність дерева і Сонця, яке зображене в центрі крони дерева. Сонце з'єднане (ототожене) з одним із “духів” (найбільшим за розміром), що підсилює здогадку про те, що “духи” є богами-планетами, небесними сферами.

Обабіч центрального дерева зображені

Мал. 14

ще два дерева. Трійка дерев у четвертій сфері (сфері життя) трапляється досить часто. В цьому випадку богиня 4 sph розпалась на свою малу сімку. Проте дослідити її в деталях не було можливості.

Дерево, зображене на печі з Дагестану ХХ століття (мал. 14), моделює всі сфери Космосу. Внизу композиції вирізняється жіноча фігурка, яку можна кваліфікувати як богиню 2 sph. Оригінальний винахід давнього майстра-художника, який, за традицією, дійшов до ХХ століття, полягає в тому, що в цій фігурці розміщені три боги підземного царства: три відростки внизу (три умовні зубці) — знак бога 1 sph; руки, опущені донизу, утворюють дугу, яка іноді фігурує як символ богинь, у цьому випадку богині 2 sph, і перекладина-голова позначає бога верхнього підземелля (3 sph).

Вище розташовані дві дуги протилежного спрямування. Такими дугами (щоправда, вони, як правило, розміщувались горизонтально) позначалась Велика богиня і, відповідно, богиня 4 sph. Вони позначають фазу зникнення-виникнення Місяця (серпик, що зникає, і серпик, що народжується). Це, по суті, косий хрест (X), якщо дуги замінити шевронами. Отже, ці дві дуги, які тут художник задля стрункості композиції зобразив вертикально, можна ідентифікувати як богиню 4 sph (сферу життя).

Мал. 15

Вище дуг розміщена поперечка, аналогічна 3 sph. Це, очевидно, бог піднебесся (5 sph). Збережено правило, згідно з яким боги

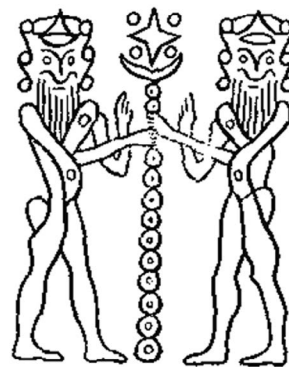
3 і 5 sph позначались однаковими символами.

Ще вище зображено 8 дуг. Так позначено богиню 6 sph з її малою сімкою (7+1). Для зручності зображення боги малої сімки позначались однотипними дугами (без поділу на чоловічі й жіночі).

Угорі композиції розташований хрест, який, з огляду на семичленну структуру Космосу, має бути символом бога 7 sph (зоряного неба). На наш погляд, поширене трактування хреста на верхівці дерева як Сонця не достатньо аргументоване. Хрест полісемантичний символ, і його значення можна визначити, лише аналізуючи контекст. Очевидно, в цьому випадку хрест означає поділ зоряного неба на чотири сторони світу — південь і північ, схід і захід.

Хрест на дереві може мати й іншу семантику. Так, на мал. 16 з Месопотамії зображено умовне дерево, з обох боків якого стоять, імовірно, боги 3, 5 sph. Ця трійка є фрагментом малої горизонтальної сімки богині 4 sph (сфери життя). Само дерево (Велика богиня) по вертикалі розпадається на свою сімку. Внизу (під ногами) знаходяться 1, 2, 3 sph. Стовбур у вигляді кружечків позначає богиню 4 sph, умовний місяць-серпик у вигляді рогу бика — бога 5 sph (піднебесся).

Хрест із кружечками (восьмичленна структура) символізує богиню 6 sph (неба) разом з

Мал. 16

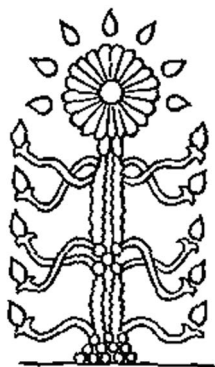
її сімкою. В цьому випадку промені хреста, ймовірно, позначають чотирьох богів, а чотири кружечки між ними — символи богинь. На підтвердження інтерпретації цих кружечків як богинь може свідчити те, що стовбур богині 4 sph також зображений у вигляді кружечків.

Кружечки є тим спільним, що об'єднує зображення богинь.

Імовірно, кружечки слугували кількісними позначками. На стовбурі їх — $12+4$ (навколо хреста) = 16 (поширене сакральне число). $16+12$ (кружечки навколо голів богів 3 і 5 sph) = 28. Крім цього, $28+4$ (кружечки на руках богів) = 32. Отже, кружечки позначають числа 16 (імовірно, ним позначався цикл Сонця (в індусів велике колесо, яке символізувало Сонце, мало 16 спиць), 28 (місячний і фізіологічний цикл жінки) і 32 ($32 \times 7 = 224$) — цикл Венери.

Дерево з Ассирії (мал. 17) також демонструє семичленну структуру і позначки — сакральні числа. Звернімо увагу на те, що гілки в ньому формою нагадують зміїв, а зміїв здебільшого є символом бога-чоловіка. Отже, частини стовбура між гілками символізують жіночі сфери, а гілки — чоловічі. Таким чином, дві найнижчі гілки — 1 sph, частина стовбура вище — 2 sph, чотири гілки вище — 3 sph, стовбур вище — 4 sph, гілки над 4 sph — 5 sph (прикметно, що боги 3 і 5 sph позначені однаково), круг (умовна квітка) — 6 sph і сім зірок-вогників (позначені ідентично з вогниками на кінцях гілок) у вигляді купола над нею — 7 sph.

Сакральні числа цього дерева виражені, на наш погляд, насамперед у вигляді пелюсток квітки: їх — 21. Це число богині Неба. Що воно означає, нам не до кінця зрозуміло, але воно багато разів траплялось саме на цій сфері. Сім зірок разом із двома маленькими овалами під квіткою дають число дев'ять. А 7 і 9 — числа, що позначають два варіанти небесних сфер. Крім того, 12 (кружечків внизу) + 5

Мал. 17

Мал. 18

(на стовбурі) + 10 (вогники на стовбурі) + $21+9$ = 52. А це число позначає річний цикл сонця ($52 \times 7 = 364$) або ж великий (річний) цикл Місяця $28 \times 13 = 364$. Слід зазначити, що процедура додавання всіх позначок для отримання найбільшого сакрального числа спостерігається доволі часто.

Цікавим з погляду структур і сакральних чисел є дерево з Дагестану, 1 тис. до н. е. (мал. 18). Саме дерево розташоване між двома кінцями. По вертикалі воно ділиться на три сфери. Найнижче зображена маска чи шкура тварини, вище — дерево і найвище — круг зі сваргою в центрі. Очевидно, ці три сфери є богині 2, 4, 6 sph світового дерева (Космосу).

Сфера 4 sph — дерево життя. Вона розпалось на свою малу сімку (по горизонталі). Її складовими є: центральна лінія стовбура дерева, два ряди овалів навколо стовбура — боги 3 і 5 sph, коні (очевидно, самки) — богині 2 і 6 sph і хвосты та гривы (позначені аналогічно до богів 3 і 4 sph) є богами 1 і 7 sph.

Множини овалів і кружечків можуть фігурувати як сакральні числа. На стовбурі кількість маленьких овалів — $16+16 = 32$ (цикл Венери). На кругові, що позначає сферу богині Неба, кружечків — 14. З практики попередніх досліджень ми знаємо, що число позначок на обідку круга могло множитись на число, розташоване в центрі. Хрест іноді слугував як число 4, ймовірно, цю ж функцію виконує і сварга. В такому випадку $14 \times 4 = 56$. Це сакральне число, що символізує єдність ($28+28$) Великої Богині і богині 4 sph (вони іноді зображались в одній сфері). У попередніх статтях було показано, що число 56 супроводжується числами 4 і 5. При множенні його на 4 отримуємо цикл Венери (224), а при множенні на 5 — цикл вагітності (280). Слід

гадати, що четвірка очей маски внизу (уже те, що їх четвірка, покликано привернути увагу) слугує першим множником, а ця ж четвірка разом з “оком” богині Неба (круг, яким позначають богиню неба, був “оком” Великої Богині) давала п’ятірку.

Крім цього, в трьох випадках на хвості й гриві коней зображено по 10 овалів. Якщо вважати, що і в четвертому випадку їх також 10, а не 13, то сума овалів становитиме число 40 (цикл вагітності). За наявності чисел 40 і 32 вони додавались для отримання іншого сакрального числа — 72 ($72 \times 5 = 360$ — приблизний сонячний цикл).

Як висновується з цього контексту, сварга є символом богині 6 sph (богині Неба, точніше богині планетних сфер, або в антропоморфному вияві — голови). Досить вірогідно, що вона також є числом 4.

Чітко простежується структура Космосу й на іншому малюнку XIX ст. дерева з Дагестану (мал. 19): тут дві гілки з листочками внизу під подвійною дугою позначають 2 sph (підземне дерево). Подвійна дуга (умовний горб) — 3 sph, ромб з двома пелюстками — 4 sph, шия з двох ліній — 5 sph, півмісяць з хрестом по центру і два круги з боків — 6 sph. І подвійна дуга, що обрамляє все дерево, є, очевидно, 7 sph — зоряним небом. Слід звернути увагу на те, що подвійні лінії (дуги) є символами богів-чоловіків. Якщо взяти до уваги цей чинник, то на малюнку можна виокремити малі сімки богинь 4 і 6 sph. Ромб (живіт Богині, сфера життя) є центром (4 sph) малої (горизонтальної) сімки.

Листки з обох боків символізують богинь

2 і 4 sph. Здвоєні лінії, що обрамляють листки з обох боків, — боги 1 і 3 sph, а також 5 і 7 sph. Умовні горбки, змодельовані на зовнішніх боках листків, підкреслюють те, що вони є символами богів.

Розглянемо сімку символів богині Неба. Хрест у центрі є 4 sph. Стосовно планетних сфер це означає, що він є символом Сонця. Круги під півмісяцем — символи 2 і 6 sph (Венери і Юпітера). Очевидно, два роги півмісяця, які розташовані між хрестом і кругами, є символами богів 3 і 5 sph. Богами 1 і 7 sph, імовірно, є вузькі кружечки навколо жіночих 2 і 6 sph. Їх “чоловіча” сутність підкреслена тим, що від них відходять стріли.

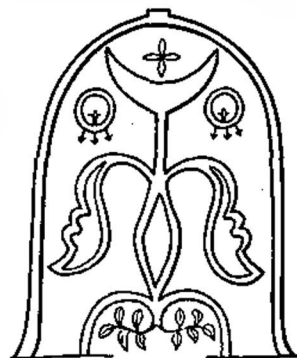
Таким чином, це дерево позначає вертикальну семичленну структуру Космосу (бога 1 sph, ймовірно, символізує найнижча горизонтальна лінія). Крім цього, богині 4 і 6 sph розпались на свої малі сімки. Не виключено, що листки на гілках 2 sph також моделювали сімку/вісімку цієї богині. В такому випадку це була б 28-членна структура Космосу.

Цікаво змодельована Богиня — Космос-Дерево на малюнку етрусків (мал. 20). По вертикалі можна простежити сімку сфер. Найнижчий шеврон кутом вниз — бог 1 sph; концентричні круги, розташовані вище, — 2 sph, вищий шеврон кутом вгору — 3 sph, умовні груди — 4 sph, поперечка — 5 sph, очі — концентричні круги — 6 sph, умовні брови — 7 sph. Прикметно, що 3, 5, 7 sph змодельовані суцільним стовбуром дерева, що увиразнює “чоловічість” цих сфер.

Малюнок містить і горизонтальну сімку. Очевидно, що концентричні круги — очі

Мал. 19

Мал. 20

і сфера вульви (між шевронами) є жіночими сферами, стовбур, що їх роз'єднує, — 3 і 5 sph і брови-гілки — 1 і 7 sph.

Розглянуті приклади образів дерева різних епох і різних народів (охоплено аналізом не всі приклади) свідчать, що дереву (Космосу і Тілу Великої Богині) притаманна семичленна вертикальна структура. Ця структура нерідко поєднана з горизонтальною сімкою богині 4 sph.

Образ дерева на орнаментах подільських рушників. Розглянемо правомірність нашої гіпотези структур і сакральних чисел символу дерева на прикладі дерев із подільських рушників. Дерево — один з найпоширеніших образів народної вишивки. Воно часто трапляється на рушниках українців, росіян і білорусів. Наш вибір рушників Східного Поділля зумовлено тим, що образи дерева на цих рушниках чітко формалізовані, в них виразно проступає структура і складові елементи. Зрозумівши структурність формалізованих образів дерева, легше досягнути її у складних образах.

Серед значного розмаїття образів подільського рушника нашу увагу привернуло дерево — вазон, в якому чітко простежується триярусна вертикальна структура (мал. 21—28). На нижньому ярусі розташована ваза і обабіч неї дві великі квітки голівками вниз. На середньому ярусі дві такі ж квітки розміщені навколо ромба (мал. 28), квітки (мал. 26), восьмикутної зірки або іншої фігури, розташованої на середині стовбура дерева. На вищому ярусі дві менші квітки розміщені навколо великої квітки, голівки всіх трьох квіток спрямовані вгору. Отже, структура дерева триярусна, кожен ярус, своєю чергою, складається з трьох елементів.

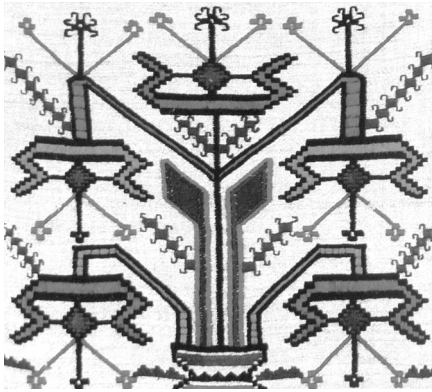
Розглянемо елементи подільського дерева-вазона. Основними елементами образу є квітки — чотири (дві з першого і дві з другого ярусів) — голівками вниз, одна (верхня) голівкою вгору і дві навколо неї (часто іншого типу) — також голівками вгору.

Нашу увагу привернула форма квітів. Контур їх має ліроподібну форму, що нагадує латинську літеру “U”. Іноді знак, подібний до цієї літери, трапляється на фігурках Богині (на стегнах, пупцеві і грудях). Його можна кваліфікувати як один із символів Богині. Його форма зумовлена також тим, що він “наклався” на образ квітки. Отже, це не просто квітка, а символ богині. Це богиня-квітка. Слушність такої інтерпретації квітки засвідчує мал. 25, на якому дві крайні верхні квітки містять по одній жіночій фігурці, а середня — дві. Дві богині-квітки зображені на верхньому ряду і дерева (мал. 28). Додатковим аргументом того, що квітки символізують богинь, може слугувати і мал. 29. Структура цього дерева ідентична структурі дерев з мал. 22, 26, 28. Тільки в ньому в деяких випадках бічні квітки замінені деревами, які однозначно кваліфікуються як богині. Отже, як форма (графема) квітки, так і інші чинники свідчать про те, що квітка втілює богиню і є символом богині.

Іншим елементом дерева є ваза. Внутрішній простір вази в багатьох випадках поділений на вертикально розташовані шари. Деякі з них мають вигляд зубців (знаків гір, символів богів-чоловіків), інші — ромбів (мал. 26). На підставі цього можна зробити припущення, що ваза є прообразом богині 2 sph (сирої землі). Ймовірно, за допомогою зубців і ромбів, хоч і не зовсім чітко, відтворена мала сімка богині 2 sph — богині землі. Отже, ваза також символізує богиню. Для того, щоб пересвідчитись у правомірності такої думки, достатньо порівняти ці образи дерева з деревом з Дагестану (мал. 21). Тут на місці вази зображена фігурка богині. До речі, на рушнику (мал. 29) ваза зображена у вигляді косоного хреста, який, беззаперечно, є знаком богині.

На наш погляд, ваза на період виникнення вазонів осмислювалась саме як земля (богиня 2 sph), а вазон як світове дерево. Цим і пояснюється той факт, що ваза має жінкоподібну фігуру. Таким чином, ваза на рушниках не випадково є символом богині. Вона просто відтворює те символічне навантаження, яке було надане їй під час виникнення вазона.

Ваза з'єднана з двома розташованими обабіч неї (на одному рівні) квітами. Грунтуючись на ідеї поділу богині на малу сімку богів (і відповідно трійку богинь), можна запропонувати гіпотезу, що дві квітки і ваза між ними символізують трьох богинь 2 sph, які утворюють малу сімку цієї сфери. Якщо моделювати

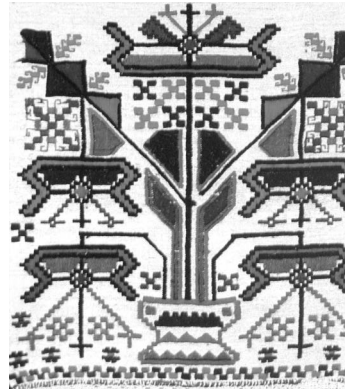

Мал. 21

їх на Тілі Богині, то ваза і дві квітки символізують вульву і двоє стегон — трійку богині 2 sph. Те, що ця трійка є складовою сімки, засвідчує образ дерева (мал. 21). Тут у нижньому ряду — чотири групи ромбиків з гачками, розташовані між трьома символами богинь (двома квітками і вазою), є знаками богів (гачки — символи зміїв-богів).

Наступний елемент дерева — символ, розташований на середині стовбура між вазоном (сферою сідниці та вульви) і верхньою квіткою — умовною головою (зазначимо, що ці дерева моделюють Богиню в позі породіллі). Це або умовне дерево з двох гілок, що виходять з вазона і завершуються двома листками (мал. 21—25), або ромб (мал. 28), або фігура, що нагадує квітку (мал. 26). За логікою побудови вазона, слід гадати, що ці образи символізують пупець — середню сферу Космосу, або дерево життя. Їх слід розглядати як символи богині 4 sph.

Здебільшого від умовного пупця (дерева життя) відходять дві гілки, які завершуються

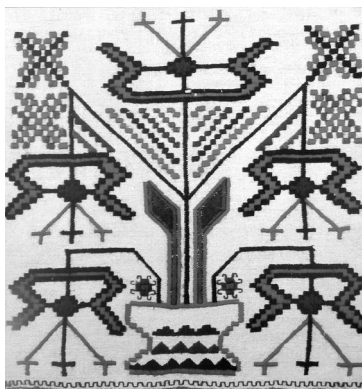

Мал. 22

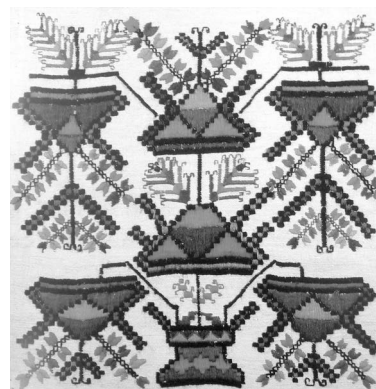
квітками-богинями. Ці три символи, що розміщені на другому ярусі, позначають трьох богинь четвертої сфери. На Тілі Богині бічні квітки цього ярусу можуть символізувати груди, які разом з пупцем утворювали трійку богинь 4 sph. З мал. 23 можна зробити висновок, що четверта сфера також розпадалась на свою малу сімку, складовою якої були три богині й чотири боги (ряди ромбів з гачками).

Найвище розташована квітка — умовна голова (6 sph). У багатьох випадках вона також утворює свою малу сімку. Так, на мал. 21 сімку утворюють три умовні богині з піднятими руками, що завершуються хрестами. Руки (пальці) — символ бога. Якщо врахувати, що два суміжні чоловічі символи “читаються” як один (це правило первісної символіки), то матимемо трьох богинь і чотирьох богів.

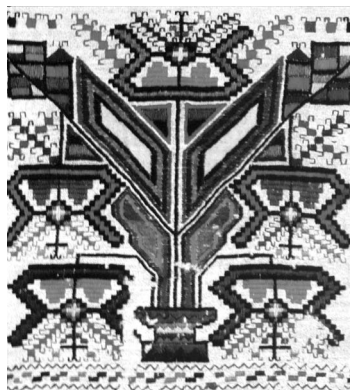
Отже, дерево по вертикалі утворює структуру із трьох сфер, кожна з яких по горизонталі розпадається на малі сімки. Насправді ж сімку сфер можна простежити і по вертикалі, хоча не на всіх орнаментах ця сімка пред-

Мал. 23

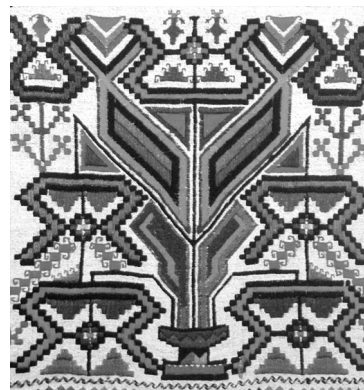
Мал. 24

Мал. 25

ставлена чітко. Її, зокрема, можна виявити на мал. 21. Тут зубці під низом вази (зубці-гори є чоловічим символом) позначають бога 1 sph. Вище розташована ваза зі своєю сімкою — богиня 2 sph. Між вазою і листками дерева життя (пупця) з обох боків (по вертикалі) розташовані ромби з гачками — символи бога 3 sph. Такі самі ромби з гачками (сфера бога 5 sph) розміщені вище дерева життя. Квітка, що розташована найвище, уособлює богиню неба (6 sph). Характерно, що її голова утворена з умовних зміїв. Змії — волосся на голові богині — сфера бога 7 sph. Отже, це дерево може бути виразним прикладом моделювання вертикальної семичленної структури Космосу і Тіла Богині.

Цей тип образу дерева можна розглядати і як втілення двадцятивосьмичленної структури Космосу. Якщо кожна з трьох богинь вертикальної сімки розпадалась на свою малу (горизонтальну) сімку, яка разом зі своєю богинею утворює вісімку, то три вісімки плюс чотири сфери богів-чоловіків, що розташовані

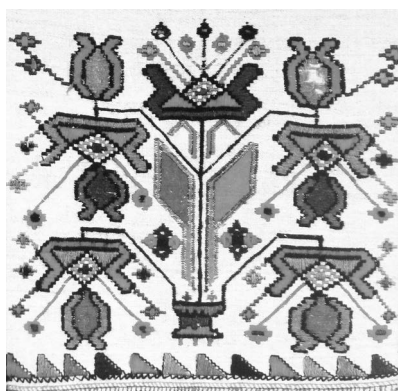

Мал. 26

між ярусами богинь, у сумі дають 28-членну структуру.

Зазначені особливості не вичерпують семантичних нашарувань цього образу. Звернімо увагу на структуру самої квітки. На мал. 26 всередині самої квітки можна вирізнити тричленну структуру: два трикутники і ромб між ними (останній зображений двома кольорами). На варіантах (мал. 24, 25, 22) також простежуються два трикутники (малі за розміром) і умовний ромб між ними. Оскільки богині розпадаються на менші сімки, то виникла думка, що і квітки-богині також могли розпадатись на свої сімки. І справді, нижні й середні квітки рушників (мал. 24, 25) складаються з двох трикутників і ромба (жіночих символів) і двох S-подібних бічних елементів квітки та двох рядів ромбів з гачками. S-подібні елементи і ромби з гачками — це чоловічі символи.

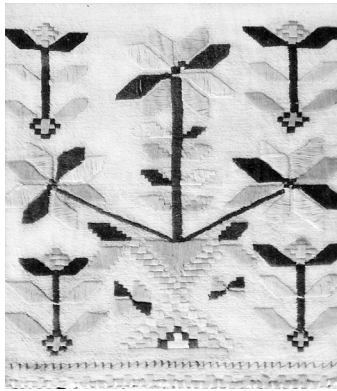
Слушність цієї думки підтверджується і структурою середніх квіток з рушника (мал. 26). Тут з кожної квітки виростає умовне дерево, в якому можна вичленити чотири еле-

Мал. 27

Мал. 28

Мал. 29

менти (гілки) чоловічі й чотири — жіночі (з листям). Вісімка в давніх людей була тотожна сімці, вони замінювали одна одну.

Семичленна структура чітко фіксується також на верхній квітці (умовній голові) на рушнику (мал. 27). Тут від центрального ромба відходить сім відростків, які завершуються ромбиками (кругами) — символами богів. Ще одним аргументом на користь того, що квітка є сімкою/вісімкою, може слугувати дерево з рушника (мал. 28). Тут дві нижні квітки і одна верхня замінені восьмикутною зіркою — символом чотирьох богинь і чотирьох богів. Навколо зірок зображено трьох богинь (четверта замінена самим деревом: так, імовірно, підкреслюється, що ця сімка є водночас вісімкою) і чотирьох богів, яких представляють гілки з шевроноподібним листям (ряд шевронів — чоловічий символ).

Отже, можна констатувати, що квітка в образах подільського рушника є семи/восьмичленною структурою. Очевидно, що в свідомості давніх людей будь-яка богиня розпадалась на сімку/вісімку і, отже, могла символізувати відповідні числа. На цій підставі виникла здогадка про те, що за допомогою квіток-чисел в орнаментах подільських рушників могли передаватись сакральні числа первісної символіки.

Так, на рушниках на мал. 21—27 чітко вирізняються чотири однотипних квітки, спрямовані голівками вниз. Якщо одна квітка є сімкою/вісімкою, то чотири символізують сакральні числа $28(7 \times 4)$ і $32(8 \times 4)$. За цими числами приховані цикли Місяця і Венери. Характерно, що трипільці на орнаментах гор-

щиків часто поєднували цикли цих двох світил і зображали їх на 2 sph. До четвірки можна додати верхню квітку, яка подібна за формою. Ця п'ятірка при множенні на вісімку дає сакральне число 40 (термін вагітності). Додавши ще одну вісімку, яку уособлює фігура, що розміщена на середині стовбура (пупець, дерево життя), отримаємо 48 — число, що, ймовірно, ідентифікується з циклом Марса ($48 \times 14 = 672$, цикл Марса 683). Якщо врахувати, що в структурі дерева наявні і боги, число яких у структурі Космосу чотири, то не виключена і операція $48 + 4 = 52$, тобто сакральне число, що символізує річний цикл ($52 \times 7 = 364$ дні).

Ми вже зазначали, що ваза також є богинею, а, отже, й вісімкою. Якщо враховувати її, то кількість усіх вісімок в структурі цієї квітки дорівнює сімці, а $7 \times 8 = 56$ — одне з найважливіших сакральних чисел у первісній символіці. Воно, як уже зазначалось, містить водночас цикл Венери ($56 \times 4 = 224$) і цикл вагітності ($56 \times 5 = 28$).

Не виключено, що структура цього дерева приховує ще одне сакральне число. Якщо враховувати, що верхня богиня також поділяється на свою трійку богинь (сімку богів), хоча її бічні квітки представлені не зовсім виразно, то число богинь сягає дев'яти. Дев'ятка при множенні на вісімку дає 72. Це число поряд з числом 73 часто слугує на позначення річного циклу Сонця. Привертає увагу те, що квіти мовби згруповані в певні множини: чотири — число квіток голівками вниз, п'ять — кількість квіток з однаковою формою, іноді (як у випадку 128) їх шість. Складається враження, що саме групування квітів підказує їх функцію у вигляді множників.

Завершуючи аналіз орнаментів подільських рушників, можна зробити висновок, що ці орнаменти позначають семи- і двадцятивосьмичленні структури Космосу (і Тіла Богині), а із способу зображення квітів можна вивести більшість сакральних чисел первісної символіки. Це є свідченням того, що ці орнаменти зберегли первісну інформацію без суттєвих спотворень.

Викладені міркування дають змогу, на наш погляд, по-новому осмислити всі типи дерева первісної символіки (світове дерево, дерево

життя, дерево центра, небесне дерево та ін. Структури символу дерева передають уявлення давніх людей про структуру Космосу, а сакральні числа приховують цикли Сонця (52 і 72 або 73), Місяця (28), сидеричний цикл Венери (32), цикл вагітності (40). Дослідження символу дерева дозволяє проникнути в специфічну логіку мислення первісних людей.

Література:

1. *Голан А.* Миф и символ / А. Голан. — М.: Русслит, 1994.
2. *Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2 т.* — К., 2002.
3. *Мицик В. Ф.* Священна країна хліборобів / В. Ф. Мицик. — К., “Такі справи”, 2006.
4. *Мифы народов мира.* Энциклопедия в 2 т. — М.: Советская энциклопедия, 1988.
5. *На ріках вавилонських.* — К.: Дніпро, 1991.
6. *Причепій Є.* Семи-та восьмичленні структури первісної символіки і орнаментів / Причепій Євген // *Культурологічна думка.* — К.: Інститут культурології АМУ, 2009. — № 1. — С. 48—61.
7. *Причепій Є.* Семичленні структури Неба, Космосу і Тіла Богині в праміфі / Причепій Євген // *Культурологічна думка.* — К.: Інститут культурології АМУ, 2010. — №1'(2). — С. 71—81.
8. *Причепій Є.* Сакральні числа на артефактах Трипілья та орнаментах рушників Поділля/ Євген Причепій // *Культурологічна думка.* — К.: Інститут культурології АМУ, 2011. — № 3. — С. 18—33.
9. *Причепій Є. М.* Вишивка Східного Поділля / Є. М. Причепій, Т. І. Причепій. — К.: Родовід, 2007.
10. *Селівачов М. Р.* Лексикон української орнаментики / М. Р. Селівачов. — К., 2005.
11. *Gimbutas M.* The Language of the Goddess / M. Gimbutas. — N.Y., 2001.

Малюнки подано за виданнями:

- Мал. 1:* Gimbutas M. The Language of the Goddess / M. Gimbutas. — N.Y., 2001.
- Мал. 2, 3, 4, 12:* Мицик В. Ф. Священна країна хліборобів / В. Ф. Мицик. — К., “Такі справи”, 2006.
- Мал. 5—11, 15 — 20:* Голан А. Миф и символ / А. Голан. — М.: Русслит, 1994.
- Мал. 10:* *Енциклопедія трипільської цивілізації.* — К., 2002.
- Мал. 13, 14:* *Мифы народов мира.* Энциклопедия в 2 т. — М., Советская энциклопедия, 1988.
- Мал. 21—28:* Причепій Є. М. Вишивка Східного Поділля / Є. М. Причепій, Т. І. Причепій. — К.: Родовід, 2007.
- Мал. 29:* фото рушника з колекції авторів.